

DOI 10.26886/2311-4517.3(83)2022.2

УДК:94(477.81)"1651":355.48:069-021.383]:719.03(477)

**ПАМ'ЯТКООХОРОННІ ЗАХОДИ У 1908–1914 РОКАХ НА ТЕРИТОРІЇ
НІМЗ «ПОЛЕ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ»**

Діонісій Грицюк

<http://orcid.org/0000-0002-4110-5162>

e-mail: gricukdenis666@gmail.com

Юрисконсульт Адміністрації державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку, Луцьк, Україна

У статті розглянуті заходи спрямовані на збереження окремих архітектурних об'єктів, що мали місце у 1908–1914 роках на території Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». Основна увага звертається на діяльність спрямовану на охорону культурної спадщини під час проектування та будівництва архітектурного ансамблю «Козацькі Могили» в урочищі Журавлиха.

Для визначення місця та ролі пам'яткоохоронної роботи на території Берестецької битви 1651 року розглянуто хронологію та головні події під час підготовки та будівництва історико-меморіального комплексу. З метою визначення рівня роботи у пам'яткоохоронному напрямку, опрацьовано основні практичні здобутки архітекторів та істориків, досягнуті в процесі формування меморіального та релігійного центру на «Козацьких Могилах».

Охарактеризовані основні здобутки науково-дослідної діяльності початку ХХ ст. на місці Берестецької битви та прилеглих територіях. Також, визначено основні недоліки

реставраційних робіт та заходів спрямованих на збереження архітектурних об'єктів ансамблю.

Встановлено, що на етапі спорудження архітектурного комплексу не було приділено належної уваги проблемі автентичного збереження архітектурних пам'яток. Зокрема під час встановлення Михайлівської церкви XVII ст. в урочищі Журавлиха були допущені переробки, котрі не відповідають історичній дійсності та призвели до значної зміни зовнішнього вигляду об'єкта архітектури. В процесі будівництва також не була приділена належна увага питанню довговічності окремих декоративних елементів зовнішнього фасаду Георгіївської церкви ХХст.

Ключові слова: *пам'яткоохоронна робота, архітектурних ансамбль, науково-дослідна діяльність, «Козацькі Могили», меморіальний центр, ремонтно-реставраційні роботи.*

D. Hrytsyuk, Memorial protection measures in the years 1908–1914 on the territory of the national historical memorial reserve «Berestechko battlefield» / Legal adviser to the Administration of the state historical and cultural reserve in the city of Lutsk, Ukraine, Lutsk

The measures considered in the article are aimed at preserving certain architectural objects that took place in 1908-1914 on the territory of the National Historical and Memorial Reserve «Field of the Battle of Berestechko». The main attention is paid to activities aimed at the protection of cultural heritage during the design and construction of the "Cossack Graves" architectural ensemble in Zhuravlykha tract.

In order to determine the place and role of monument protection work on the territory of the Battle of Berestechko in 1651, the chronology and main events during the preparation and construction of the historical-memorial complex were considered. In order to determine the level of work in the area of monument protection, the main practical achievements

of architects and historians, achieved in the process of forming the memorial and religious center at the «Cossack Graves», were worked out.

The main achievements of scientific and research activities of the beginning of the 20th century are characterized. at the site of the Battle of Berestechko and the surrounding areas. Also, the main shortcomings of the restoration work and measures aimed at preserving the architectural objects of the ensemble were determined.

It was established that at the stage of construction of the architectural complex, due attention was not paid to the problem of authentic preservation of architectural monuments. In particular, during the establishment of St. Michael's Church of the XVII century. in the Zhuravlykha tract, modifications were allowed that do not correspond to historical reality and led to a significant change in the appearance of the architectural object. During the construction process, due attention was also not paid to the issue of durability of individual decorative elements of the external facade of St. George's Church of the 20th century.

Key words: *monument protection work, architectural ensemble, research activity, «Cossack Tombs», memorial center, repair and restoration works.*

Вступ. Охорона культурної спадщини є невід'ємною частиною Українського державотворення. Сукупність усіх наявних в Україні, здобутків попередніх поколінь, що формують культурну спадщину є історичним обґрунтуванням державності [2, с. 19]. Пам'яткоохоронна діяльність щодо об'єктів історії та архітектури дозволяє репрезентувати та популяризувати вітчизняну історію. Оскільки пам'ятки виступають першоджерелом історичної інформації, питання щодо їх вивчення є актуальним та дозволяє розглядати окремі історичні процеси і події, абстрагуючись від ідеологічних викривлень.

Однією з найбільш яскравих та відомих сторінок української історії є національно-визвольний рух під проводом Б. Хмельницького. Боротьба українців у XVIIст., за право самоідентифікації, визнання їх у тогочасному суспільстві як окремого народу, що має право на власну державу та традицію стала однією з передумов для становлення незалежної України. У хронології історичних подій цього періоду, окрему увагу історики приділяють, Берестецькій битві 1651 року [8, с. 54]. Без перебільшень ця битва стала для військ Б. Хмельницького, найтрагічнішою за весь період польсько-української конфронтації XVIIст.

Тематика козацько–польської битви 1651 року під Берестечком отримала значне висвітлення у працях науковців. Історики, археологи, реставратори та фахівці з музейної роботи розглядають історичні події та пам'ятки у різногалузевих дослідженнях. Одна з перших праць, присвячених подіям Берестецької битви була представлена І. Каманіним. Автор зробив спробу описати перебіг битви, визначити кількісний склад військових формувань обох сторін–учасників конфлікту та запропонував власну картографію битви під Берестечком [7]. Аналізу писемних згадок про події 1651 року, дослідженням іконографічних джерел та археологічним пам'яткам Берестецької битви, значна увага приділена у працях І. Свешнікова [10]. Берестецька битва, її історичне значення, передумови, наслідки та перебіг подій стали основним напрямом наукової роботи Г. Лотоцького [8]. Автор також чимало уваги приділяв музеєфікації пам'яток на «Козацьких Могилах». Серед історичних та краєзнавчих напрацювань по темі Берестецької битви варто відзначити історико-краєзнавчий нарис котрий спільно розробили В. Рожко, В. Пришляк, П. Лотоцький [9]. Окремо варто відзначити дослідження літературних видань початку ХХ ст., в яких висвітлювався процес будівництва

архітектурного комплексу на «Козацьких Могилах». Зокрема у означеному напрямку, представлені статті М. Юхимчук [13] та О. Білої [1]. Матеріальною базою для підготовки теми, також послуговували дослідження присвячені реставраційним роботам щодо окремих архітектурних об'єктів Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». Цьому аспекту пам'яткоохоронної діяльності присвячені статті О. Борисюка [3], Я. Ткачука [12] та О. Данилишина [6]. Науково-дослідні роботи як окремий напрямок діяльності у процесі становлення меморіального комплексу на місці Берестецької битви описані в дослідженнях О. Булиги [4].

Таким чином можна констатувати наявність значної кількості наукових праць різного спрямування, що дозволяють розглядати проблематику пам'яткоохоронної роботи у на етапі становлення архітектурного ансамблю на «Козацьких Могилах» як окрему тему для дослідження.

Метою статті є висвітлення пам'яткоохоронних заходів що мали місце на етапі підготовки та проведення будівельних робіт на території Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» у 1908–1914 роках. Для визначення рівня організації захисту та збереження пам'яток архітектури та археології локалізованих на місці польсько–козацької битви 1651 року визначено наступні **завдання**:

1. Визначити хронологію створення меморіального комплексу на полі Берестецької битви
2. Розглянути науково-дослідні (в тому числі археологічні) роботи що проводились на етапі підготовки до будівництва архітектурного ансамблю;

3. Встановити основні пам'яткоохоронні проблеми, що мали місце на етапі створення комплексу «Козацькі Могили».

На даний час, завдання, щодо збереження, охорони, дослідження та популяризації матеріальної спадщини, що засвідчує події 1651 року покладені на Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви». Його було створено згідно з постановою Кабінету Міністрів від 12 червня 1991 року №20 та за наказом Міністерства культури від 29 липня 1991 року №154[12, с. 241]. Заповідник розміщується на території заплави р. Пляшівки між селами Острів та ПляшеваРадивилівського району. Заповідник займає площу в 139,5 гектарів та включає ряд урочищ [5]. Центральною локацією заповідника є урочище Журавлиха, адже власне там сконцентрований музейний та монастирський комплекси. Також до складу заповідника входять урочища: Волиця, Гайок, Монастирщина та Острівок. На балансі заповідника на даний час перебуває 12 об'єктів архітектурної та археологічної спадщини, з них 3 мають національний статус [12, с. 241]. З огляду на визначну історичну цінність та унікальність пам'яток історико-меморіального заповідника, за наказом Президента України у 2001 році заповідник «Поле Берестецької битви» отримав статус національного [6, с. 73].

Становлення Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» відбувалося протягом тривалого часу. Хронологія організації пам'яткоохоронних заходів спрямованих на меморіалізацію території заповідника з поперемінним успіхом вже налічує понад століття.

Ідея утворення історичного, релігійного та меморіального центру для пошанування пам'яті козаків–учасників Берестецької битви 1651 р., належить Почаївському архімандриту Віталію (Максименко)[8, с. 5]. У 1908 р. архімандрит запропонував побудувати архітектурний

комплекс з метою пошанування героїв битви під Берестечком. Того ж року було розпочато збір коштів для реалізації задуманого проекту. Головним меценатом для побудови архітектурного комплексу став І. Колесников (директор фірми «Сава Морозов»), котрий надав пожертву на будівництво у розмірі 50 тис. карб. Також з огляду на можливість використання архітектурного комплексу на місці польсько-козацької битви в ідеологічному напрямку на будівництво комплексу також було надане фінансування від Миколи II (російського імператора) загальною сумою 25 тис. карбованців [10 с. 159]. Значну допомогу для втілення проекту також надали місцеві жителі, котрі не лише надавали фінансову підтримку, а й також стали основною робочою силою.

За проектом розробленим архітектором В. Максимовим центральною пам'яткою архітектурного комплексу «Козацькі могили» (власне ця назва була найбільш вживаною в журналах та періодичних виданнях початку ХХ ст.) мала стати Георгіївська церква з усипальницею (підземна частина). Ансамбль також мав вміщати монастирські келії, цегляний паркан, що за планом простягався по периметру урочища Журавлиха та декорований картинами на тему героїзму козаків у Берестецькій битві та музей. Власне для музею не планувалося створення окремих приміщень, за задумом архітектора експонати мали розміщуватися у галереях Георгіївської церкви [12, с. 239].

В процесі підготовки до безпосереднього будівництва комплексу мали місце і перші археологічні розвідки на території. Зокрема під керівництвом І Каманіна проводились розкопки в урочищі Монастирщина, були зроблені спроби локалізувати місце самої битви 1651 року [13, с. 251–253]. Історик також проводив певні дослідження в урочищі Журавлиха, та відзначив у своїй праці наявність значної

кількості захоронень в цій локації. Однак такі відомості не отримали підтвердження, оскільки під час зведення архітектурного комплексу будівельники не виявили в урочищі козацьких поховань.

Окрім археологічних робіт І. Каманін також займався окремими аспектами топографії, етнографії та пам'яткоохоронної роботи. Зокрема за його ініціативою був проведений огляд берегів річок Стир та Пляшівка, на основі фотофіксації території Берестецької битви, дослідник запропонував власну картографію локалізації військучасників конфлікту [7, с. 8–11]. Під керівництвом І. Каманіна проводився пошук історичних пам'яток у прилеглих населених пунктах. Результатом цієї роботи стало виявлення Михайлівської церкви в с. Острів, датованої XVII ст. та було запропоновано перенести старий храм до урочища Журавлиха і включити його у архітектурний комплекс «Козацькі могили» [7, с. 14].

У 1910–1914 роках відбувалося безпосереднє будівництво меморіального ансамблю. Фактичним виконанням робіт по спорудженню комплексу займався архітектор В. Леонтович [8, с. 6]. Під його керівництвом була зведена цегляна будівля храму де розміщувалася: Георгіївська церква (мала слугувати вівтарем для храму під відкритим небом), храм Бориса і Гліба (на балконі другого ярусу будівлі) храм Святого Юрія (у бічній ніші другого поверху) та церква святої Параскеви (у підземній частині, поряд з усипальницями). Освячення одразу чотирьох храмів у одній будівлі та наявність відкритого простору мало на меті, забезпечити достатню кількість місця на випадок одночасного відвідування меморіального комплексу великою кількістю осіб. Храмова будівля хрестово-купольна за своєю формою, восьми-банна на завершенні, загальною висотою у 28 метрів. Передній фасад Георгіївської церкви отримав декорування з чорного лабродиту та червоного кварциту [3, с. 160–

162]. Вся фасадна композиція одночасно виконує функцію іконостасу (традиційна для храмів східного обряду перегородка що відділяє вівтар від загальної частини храму). Фасад прикрашений розписами, мозаїками та іконами художника І. Їжакевича, зокрема в центральній верхній частині розміщена «Голгофа», а під зображенням наявні ікони намісного ряду, трохи нижче наявні зображення георгіївських хрестів (нижня частина композиції присвячена спомину про козаків, котрим посмертно були присвоєні бойові нагороди Російської імперії) [9, с. 143]. Інтер'єри храмів також отримали розписи за авторством І. Їжакевича та московських художників. У підземній частині споруди розміщені саркофаги де поховані козаки, що загинули під час Берестецької битви [11, с. 12]. Ця пам'ятка мала стати архітектурною домінантою всього комплексу. Для забезпечення збереженості зовнішніх розписів храму застосовувалися матеріали, стійкі до вологи та природніх факторів (основою для розпису були металеві полотна). Однак такий підхід не забезпечував захист для фарби, при створенні зовнішніх оздоб не було вжито мір захисту від прямого попадання сонячних променів, що згодом призвело до вигорання та постійного лущення верхнього шару розписів. Також не знаходимо відомостей про захист від природніх чинників, зокрема перепадів температури та змін вологості повітря. Таким чином на етапі будівництва були допущені помилки, що в подальшому призвели до певних втрат зовнішньої привабливості розписів та потреби постійного реставраційного нагляду. Можна припустити, що за проектом архітектурний комплекс створювали як монастирський осідок. Тож всі завдання по утриманню комплексу мали покладатися на ченців, що мало гарантувати постійний нагляд за станом збереженості декоративних елементів та розписів.

Також у комплексі мала акцентуватися увага на Михайлівській церкві датованій 1650 роком, віднайденій у селі Острів під час досліджень І. Каманіна [1, с. 40–41]. Ідея встановлення дерев'яного Михайлівського храму з села Острів на «Козацьких Могилах» належала В. Леонтовичу. Для забезпечення комплексності Георгіївського та Михайлівського храмів В. Леонтович також спроектував підземний перехід завдовжки у 50 метрів для сполучення двох будівель [4, с. 131]. Власне розглядаючи процес перенесення Михайлівської церкви в урочище Журавлиха можна констатувати наявність окремих пам'яткоохоронних заходів. Історик І. Каманін провів атрибуцію, візуальні обстеження будівлі, визначив наявність значних пошкоджень дерев'яної конструкції та представив результати свого дослідження у виданні «Почаївський листок» [13, с. 252]. В. Леонтович організував розбирання конструктивних елементів для забезпечення транспортування об'єкта. Під керівництвом архітектора була підготовлені цегляні фундаменти на котрих встановили дерев'яну конструкцію. Була проведена заміна елементів, що не підлягали повторному використанню та ремонт покрівель. Втім об'єктивно оцінити проведені ремонтно-реставраційні роботи, щодо Михайлівської церкви, на даний час складно. В процесі встановлення храму на «Козацьких могилах» були допущені значні зміни у зовнішньому вигляді будівлі, зокрема дошки у зовнішній обшивці храму були встановлені горизонтально, що не відповідало історичній дійсності, оскільки початково церква мала повздовжню обшивку. Для споруди спроектували дерев'яні піддашся покриті ґонтою, котрих будівля початково не мала. Для перекриття дахів застосовувався руберойд (нові матеріали). Зазначені неточності не дозволяють визначити ремонт Михайлівської церкви як повноцінну пам'яткоохоронну роботу базовану на історичних відомостях. однак

зважаючи на відсутність розгорнутих роз'яснень І. Каманіна, щодо реального стану пам'ятки на момент проведення робіт можна припускати що ремонтні роботи відбувалися за принципом необхідності збереження пам'ятки загалом, а тому були допущені певні невідповідності.

До 1914 року також були зведені монастирські келії у вигляді продовгастої прямокутної у плані, двоповерхової будівлі у північній частині комплексу та цегляна огорожа, що простягалася по периметру урочища. Однак у повному обсязі будівництво архітектурного ансамблю на «Козацьких Могилах» в означений період не було завершено. Роботи були зупинені у зв'язку з подіями І світової війни [9, с. 97].

Таким чином можна підвести підсумок, щодо питань пам'яткоохоронної діяльності у 1908 –1914 роках, в процесі становлення архітектурного комплексу на базі Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». Ідея будівництва архітектурного ансамблю належала Почаївському архімандриту Віталію (Максимову). Головний акцент на етапі спорудження комплексу був визначений на його сакральному призначенні. Пам'яткоохоронна робота виступала другорядним завданням, тому проведення окремих заходів, щодо забезпечення збереженості архітектурних меморіальних та археологічних пам'яток відбувалося за принципом крайньої необхідності. Серед позитивних проявів пам'яткоохоронної роботи в означений період стали науково-дослідні вивчення (один з напрямів етапів охорони культурної спадщини) території поля Берестецької битви під керівництвом І. Каманіна. Найважливішим здобутком у процесі створення ансамблю, з точки зору охорони архітектурної спадщини стали заходи спрямовані на збереження та реставрацію Михайлівської церкви –

пам'ятки XVII ст. Незважаючи на значні переробки допущені в процесі перенесення та включення храму в комплекс на «Козацьких Могилах», саме роботи проведені щодо Михайлівського храму можна характеризувати як пам'яткоохоронні.

Література:

1. Біла О. (2014) Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького на сторінках Волинської преси XIX – початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 39. 40–45

2. Бітковський В. (2011) До питання про призначення та соціальні функції пам'яток культурної спадщини *Праці центру пам'яткознавства*. Київ, 19.21–39

3. Борисюк О. (2020) Заходи щодо збереження Михайлівської та Георгіївської церков – пам'яток архітектури XVII та XX ст. «Теребовлянський та Микулинецький замки від середини XIV до початку XXI століття. Наукові записки» зб. матеріалів учасн. III міжнар. наук. конф. Збараж: Вік, 10. 160–165

4. Булига І. (2001) Дослідження території Берестецької битви у 1910 р. *Берестецька битва в історії України*: зб. тез наук. конф. Держ. істор.-меморіал. заповідника «Поле Берестецької битви». Рівне: Нестеров С. Б., 130–134

5. Встановлення меж територій природно-заповідного та історико-культурного призначення. Відомості Головного управління Держгеокадастру у Рівненській області. URL: <http://rivnenska.land.gov.ua/> (дата звернення: 29.08.2022).

6. Данилишин О. (2006) Ремонтно-реставраційні роботи на «Козацьких Могилах» *Берестецька битва в історії України*: зб. тез

наук. конф. Держ. істор.-меморіал. заповідника «Поле Берестецької битви». Рівне: Нестеров С. Б., 73–75

7. Каманин І. (1910) Битва казаків с поляками под Берестечком в иуне 1651 г. Київ: Вид-во Київського відділу імператорського військово-історичного об'єднання, 26

8. Лотоцький Г. (2003) Козацькі могили. Музейний літопис. Рівне : Волинські обереги, 84

9. Рожко В., Пришляк В., Лотоцький П. (2003) Національний пантеон «Козацькі Могили»: істор.-краєзнавч. нарис. Луцьк: Медіа, 544

10. Свешніков І. (1992) Битва під Берестечком. Львів: Слово, 304

11. Свешніков І., Мізерний Л. (2010) «Поле Берестецької битви» Національний історико-меморіальний заповідник. Путівник. Рівне, 107

12. Ткачук Я. (2020) Пам'ятки історико-культурної спадщини Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» *«Теребовлянський та Микулинецький замки від середини XIV до початку XXI століття. Наукові записки»* зб. матеріалів учасн. III Міжнар. наук. конф. Збараж: Вік, 10. 239–243

13. Юхимчук М. (2020) Релігійний часопис «Почаївський листок» як джерело дослідження «Козацьких Могили» *«Теребовлянський та Микулинецький замки від середини XIV до початку XXI століття. Наукові записки»* зб. матеріалів учасн. III Міжнар. наук. конф. Збараж : Вік, 10. С. 250–256

References:

1. Bila O. (2014) Vyzvolna viina pid provodom B. Khmelnytskoho na storinkakh Volynskoi presy19 – pochatku 20st. [Liberation war led by B. Khmelnytskyi on the pages of the Volyn press in the 19th and early 20th centuries]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho*

natsionalnoho universytetu. [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University.] Zaporizhzhia, Vik [Issue] no. 39. 40–45[in Ukrainian].

2. Bitkovsky V. (2011) Do pytannia pro pryznachennia ta sotsialni funktsii pamiatok kulturnoi spadshchyny [On the question of purpose and social functions of monuments of cultural heritage] *Pratsi tsentru pamiatkoznavstva* [Proceedings of the Center for Monument Studies] Kyiv, no. 19. 21–39[in Ukrainian].

3. Borysyuk O. (2020) Zakhody shchodo zberezhennia Mykhailivskoi ta Heorhiivskoi tserkov – pamiatok arkhitektury 17 ta 20st.[Measures regarding the preservation of the St. Michael's and St. George's churches - architectural monuments of the 17th and 20th centuries.] «*Terebovlianskyi ta Mykulynetskyizamky vid seredyny 14 do pochatku 21stolittia. Naukovizapysky*» zb. *materialivuchasn. III Mizhnar. nauk. konf.* [Terebovlyansky and Mykulynetsky castles from the middle of the 14th to the beginning of the 21st century. Scientific notes" coll. participating materials III International of science conf.] Zbarazh, Vik[Issue] no. 10. 160–165[in Ukrainian].

4. Bulyga I. (2001) DoslidzhenniaterytoriiBerestetskoibytyv u 1910 r. [Research of the territory of the Battle of Berestets in 1910.] *Berestetskabytva v istoriiUkrainy :zb. teznauk. konf. Derzh. istor.-memorial. zapovidnyka «Pole Berestetskoibytyv»*[Battle of Berestets in the history of Ukraine: collection. theses of sciences conf. Govt. historical memorial. reserve Battlefield of Berestetska]. Rivne, Nesterov S. B. [Nesterov S.B.], 130–134[in Ukrainian].

5. Vstanovlennia mezh terytorii pryrodno-zapovidnoho ta istoryko-kulturnoho pryznachennia. Vidomosti Holovnoho upravlinnia

Derzhheokadastru u Rivnenskkii oblasti. [Establishing the boundaries of territories of nature-reserve and historical-cultural purpose. Information of the Main Department of the State Geocadaster in the Rivne region]. URL: [http://rivnenska.land.gov.ua/\(data zvernennia: 29.08.2022\)](http://rivnenska.land.gov.ua/(data%20zvernennia%3A%2029.08.2022)) [in Ukrainian].

6. Danylyshyn O. (2006) Remontno-restavratsiini roboty na «Kozatskykh Mohylakh» [Repair and restoration works at the Cossack Graves] *Berestetska bytva v istorii Ukrainy :zb. teznauk. konf. Derzh. istor.-memorial. zapovidnyka «Pole Berestetskoibytyvy»* [Battle of Berestets in the history of Ukraine: coll. theses of sciences conf. Govt. historical memorial. reserve Battlefield of Berestetska]. Rivne: Nesterov S. B. [Nesterov S.B.], 73–75[in Ukrainian].

7. Kamanin I. (1910) Bytva kazakov s poliakamy pod Berestechkom v yiune 1651 h. [Battle of the Cossacks with the Poles near Berestechko in June 1651] Kyiv, Vyd-vo Kyivskoho viddilu imperatorskoho viiskovo-istorychnoho obiednannia [Edition of the Kyiv Department of the Imperial Military-Historical Association], 26 [in rassian].

8. Lototsky H. (2003) Kozatski mohyly. Muzeinyi litopys.[Cossack graves. Museum chronicle]. Rivne, Volynski oberehy [Volynskio beregy], 84 [in Ukrainian].

9. Rozhko V., Pryshliak V., Lototskyi P. Natsionalnyi panteon «Kozatski Mohyly»[National Pantheon Cossack Graves]: istor.-kraieznavch. narys [local historian. Sketch] Lutsk, Media [Media], 544 [in Ukrainian].

10. Sveshnikov I. (1992) Bytva pid Berestechkom [The Battle of Berestechko]. Lviv, Slovo [Word], 304 p.[in Ukrainian].

11. Svieshnikov I., Mizernyi L. «Pole Berestetskoi bytvy» Natsionalnyi istoryko-memorialnyi zapovidnyk. [Battlefield of Berestetska National Historical and Memorial Reserve] Putivnyk[Guidebook] Rivne, 107 [in Ukrainian].
12. Tkachuk Ya. (2020) Pamiatky istoryko-kulturnoi spadshchyny Natsionalnoho istoryko-memorialnoho zapovidnyka «Pole Berestetskoi bytvy» [Historical and cultural heritage sites of the National Historical and Memorial Reserve Field of the Battle of Berestets]«*Terebovlianskyi ta Mykulynetskyi zamky vid seredyny 14 do pochatku 21 stolittia. Naukovi zapysky*» zb. *materialiv uchasn. III Mizhnar. nauk. konf.* [Terebovlyansky and Mykulynetsky castles from the middle of the 14th to the beginning of the 21st century. Scientific notes" coll. participating materials III International of science conf.] Zbarazh, Vik [Issue] no. 10. 239–243[in Ukrainian].
13. Yukhymchuk M. (2020) Relihiinyi chasopys «Pochaiivskyi lystok» yak dzherelo doslidzhennia «Kozatskykh Mohyl» [The religious magazine Pochaiivsky Listok as a source of research on Cossack Graves]«*Terebovlianskyi ta Mykulynetskyi zamky vid seredyny 14 do pochatku 21 stolittia. Naukovi zapysky*» zb. *materialiv uchasn. III Mizhnar. nauk. konf.* [Terebovlyansky and Mykulynetsky castles from the middle of the 14th to the beginning of the 21st century. Scientific notes" coll. participating materials III International of science conf.] Zbarazh, Vik [Issue] no. 10. 250–256 [in Ukrainian].